

Porezi u islamskom svijetu i u Otomanskom Carstvu

Predrag Bejaković

Proučavanje povijesnih poreznih politika korisno je za razumijevanje suvremenih poreznih praksi i odnosa poreznih obveznika, ali i države kao skupljača poreza prema određenim gledištima oporezivanja

Zaluđenost hrvatskih konzumenata medija snagom i odlučnošću Sulejmana Veličanstvenog, šarmom Bali-bega i ostalih junaka popularne serije lako potakne na podrobnije proučavanje razvoja poreznog sustava u islamskom svijetu općenito, a osobito u Osmanskom Carstvu. Proučavanje povijesnih poreznih politika korisno je za razumijevanje suvremenih poreznih praksi i odnosa poreznih obveznika, ali i države kao skupljača poreza prema određenim gledištima oporezivanja.

Nastanak islama i značenje poreza

Ubrzo nakon što je Rimsko Carstvo nestalo na zapadu, nova i uzbudljiva religija proširila se svijetom. Imala je polet mladosti i teološku jednostavnost kojoj su zavidjeli mnogi kršćani. Naoružane Kur'anom i mačem, Muhamedove vojske projurile su Bliskim istokom, sjevernom Afrikom i Španjolskom. Osvojile su velik dio područja Rimskog Carstva, no vojnici su se ubrzo međusobno posvađali te se veliko carstvo raspalo i podijelilo na odvojena kraljevstva i kalifate.

U početku su muslimani došli kao osloboditelji i donijeli olakšanje porobljenim stanovnicima rimskog svijeta preopterećenog porezima. Zato su muslimanske vojske često na bojnopolju pobjeđivale mnogo nadmoćnijeg neprijatelja. Većinu teritorija osvojile su bez veće borbe. U Perziji su novi vjernici bili zoroastrijanci i od tuda su u Betlehem bili došli astrolozi ili mudri ljudi da se poklone Marijinu sinu. Zoroastrijanci su bili opterećeni velikim porezima i nije im bilo teško prihvatiti islam kao religiju. Najveći dio novih vjernika bili su kršćani. Više

od 250 godina kršćanstvo je bilo službena religija u Rimu. Čak je i rimski car, u čije su carstvo upali muslimani, bio kršćanin. Bez obzira na to, kršćani su bili sputani starim okrutnim rimskim poreznim sustavom. Prvi veliki kalif rekao im je: "Svi koji prihvate Njegovu vjeru i mole Njegove molitve bit će oslobođeni glavarine" (Adams 2006: 131). To nije bila ponuda za izbor između kršćanstva i islama, već za izbor između sputanosti i slobode. Lako je razumjeti zašto je kršćanstvo izgubilo. Neki rani povjesničar iz tog vremena uočio je da su "zbog velikog harača

U početku su muslimani došli kao osloboditelji i donijeli olakšanje porobljenim stanovnicima rimskog svijeta preopterećenog porezima. Zato su muslimanske vojske često na bojnopolju pobjeđivale mnogo nadmoćnijeg neprijatelja. Većinu teritorija osvojile su bez veće borbe

i nesnosnog tereta mnogi bogati i siromašni zanijekali Kristovu vjeru" (Adams 2006: 131).

Jednom kada su zavlitali, muslimani su nastojali organizirati učinkovitu vlast, ali im je nedostajala genijalnost Rimljana, koji su za sva vremena naučili svijet da učinkovit vladar mora imati ruku na javnoj riznici. Muslimanski su vladari bili vrhovni autokrati, ali su napravili sudbonosnu pogrešku kada su ubiranje poreza prepustili lokalnim generalima i guvernerima. Kako se moglo i očekivati, ti su vladari iscijedili najveći dio poreza iz Carstva, a samo su mali dio prepustili središnjoj vlasti. Kalifsko je carstvo oslabilo zbog porezne nemoći i islamski se svijet raspao na dijelove kojima su vladali sultani, veziri i lokalni porezni moćnici.

Srce islamskog svijeta bilo je u istočnom dijelu Rimskog Carstva. Muslimani su osvojili područja u Iranu, Iraku, Siriji, Palestini, Egiptu, sjevernoj Africi i Španjolskoj te pojedine druge dijelove Europe. Zahvaljujući Dioklecijanu i Konstantinu porez na zemlju i glavarina bili su već dugo prihvaćeni u tim zemljama. Muslimani nisu unijeli nikakve veće promjene u te porezne sustave osim što su ih smanjili, pa za neke stanovnike nisu bili toliko ugnjetavački.

Duh muslimanske porezne politike dobro se vidi u priči koju je napisao muslimanski magistrat kao uvod u knjigu o porezu na zemlju, što ju je na kalifov zahtjev morao napisati povodom svojeg imenovanja za skupljača poreza na zemlju. Kalif mu je rekao:

"(...) dok su mještani bili sa mnom i slušali: 'Gledaj da skupiš sav porez na zemlju koji duguju. Pazi kako im ne bi nešto oprostio, pazi da ne vide kakvu slabost u tebi.' Tada još reče: 'Dođi k meni u podne.' Tako sam otišao u podne k njemu i reče mi: 'Samo sam ti dao savjet koji dajem u

prisutnosti tebi pretpostavljenih (...) ali budi oprezan kada dođeš k njima, ne plijeni njihovu imovinu, ne tuci ih i neka te se ne boje dok skupljaš poreze. Nemoj prodavati nikakva dobra koja im pripadaju da bi naplatio dio poreza na zemlju jer ti je naređeno da skupljaš samo njihove viškove. Ako ne budeš poštovao moje naredbe, Allah će te kazniti!' (...) I tada sam otišao i ponašao se kako mi je on naredio, a kada sam se vratio prinosi od poreza na zemlju nisu bili ništa manji" (Yusuf 1974: 167–168).

Sličnu razumnu politiku muslimani su primjenjivali kada su osvojili Egipat. U to se doba veliki porez na zemlju plaćao samo zlatnim i srebrnim novcem. Porez se razrezivao cijeloj zajednici, a plaćala se i glavarina. Muslimanski vladar Amr prepustio je razrez i ubiranje poreza lokalnim službenicima, rođenima u mjestu. Porezi su se mogli platiti u bilo čemu, po izboru seljaka. To nije moralo biti zlato i srebro, nego su mogli biti i prirodni proizvodi. Od oporezivanja je bila izuzeta zemlja na kojoj je rasla djetelina ako je Arapima bilo dopušteno da na nju vode svoje krave na ispašu tijekom kratkog proljetnog razdoblja. Godišnju glavarinu u iznosu od dva dinara, osim u teškim vremenima, plaćali su samo trgovci nemuslimani (Shaban 1971: 39).

Od najveće važnosti bila je humanost muslimanske porezne politike. Arapi su donijeli mir i obzirnost svijetu koji je trpio prevelike poreze. Oslobođili su stari rimski svijet od dekadentnog, ugnjetavačkog i nepoštenog oporezivanja. To najbolje ilustrira povrat poreza koji su 636. godine dobili kršćani i židovi. U to doba muslimani su osvojili najveći dio Judeje, ali su njihove trupe bile previše raspršene i velika je rimska vojska marširala prema Antiohiji. Na vojnom vijeću muslimani su odlučili napustiti najveći dio osvojenog teritorija. Nakon što je odluka donesena, muslimanski su vođe pozvali glavnog ubirača poreza koji je stanovnicima trebao vratiti cjelokupan iznos novca koji je od njih dobio i reći im da njihovi odnosi s njima ostaju nepromijenjeni, ali da više ne mogu biti odgovorni za njihovu sigurnost, te će im vratiti glavarinu koja je ustvari samo cijena zaštite. U skladu s tim, vraćen je cjelokupan iznos prikupljen od kršćanske i židovske zajednice. To je tako ganulo kršćane da su im potekle suze te su uglas strasno uzviknuli: "Neka vas Bog vrati." Utjecaj

Muslimanski su vladari napravili sudbonosnu pogrešku kada su ubiranje poreza prepustili lokalnim generalima i guvernerima

na židove bio je još veći. Oni su gorljivo vikali: "Tako nam zakona i proroka, rimski car neće osvojiti ovaj grad dok ima i tračka života u našim tijelima" (Dennett 1950: 56).

Muslimani su se koristili oporezivanjem da bi bezbožnike privedli vjeri. Širenje islama pripisivalo se maču i mnogi povjesničari prenaglašavaju muslimanski poklič "Smrt nevjernicima". Kur'an u devetoj suri, dvadeset i devetom ajetu sigurno odobrava takvo djelovanje. U stvarnosti su se muslimani ponašali potpuno suprotno. Ubijanje nije bio uobičajen način ponašanja

čak ni fundamentalističkih muslimana. Pobjeđeni su imali tri izbora: smrt, plaćanje poreza ili prihvaćanje nove vjere. Tim izborom nisu morali nužno izgubiti glavu ili vjeru. Muslimani su promijenili rimsku glavarinu smanjivanjem stope ili ograničavanjem njezine primjene na nevjernike. Nova porezna politika islamu je vjerojatno donijela više novih vjernika nego mač ili Kur'an. Prihvaćanje vjere postalo je posve siguran i dobar način za izbjegavanje oporezivanja. Nedostatak prihoda u to doba bio je posljedica nedovoljnog broja nevjernika. Postoji zapis o upravljaču Egipta koji moli kalifa da mu dopusti nametanje glavarine onima koji su prihvatili islam. Zbog drastično smanjenih prihoda od poreza morao je u riznicu dodati 20 tisuća dinara iz svoje osobne imovine.

Prihvaćanje nove vjere postalo je velika zakonska "rupa" u poreznom sustavu, što je bio rani primjer iskorištavanja mogućnosti da se izbjegne porez. Konačno, muslimanski su vođe morali zatvoriti "rupu", iako je to značilo ukidanje važne javne politike. Širenje vjere bilo je najplemenitija zadaća svih muslimana, ali u odnosu prema smanjivanju poreznih prihoda najplemenitiji čin morao se zanemariti. U bilo kojoj utakmici Boga i poreza (kao i u natjecanju slobode i poreza) čak je i Bog izgubio bitku.

Nova porezna politika islamu je vjerojatno donijela više novih vjernika nego mač ili Kur'an. Prihvaćanje vjere postalo je posve siguran i dobar način za izbjegavanje oporezivanja

Glavarina (*jaliya*, kod nas džizja) koju su plaćali nevjernici temeljila se na njihovom sporazumu s muslimanskim vlastima. Sporazum se zvao *dhimma* i podrobno je navodio prava i dužnosti objiju strana. Najvažnije obveze nevjernika bile su da plaćaju glavarinu, da ne tuku muslimane i da se klone muslimanskih žena. Trebali su biti dobri Samaritanci prema muslimanskim putnicima. Ako su sve to činili, mogli su vjerovati u pravednost i sigurnost u muslimanskom svijetu, mogli su imati svoju vjeru, slobodno putovati te živjeti i raditi kako im se sviđa.

Porezne su se stope s vremenom mijenjale i razlikovale su se od mjesta do mjesta. Najstariji obračuni pokazuju da je iznos poreza bio utvrđen i nepromjenjiv. U Egiptu je iznosio dva dinara po muškarcu nevjerniku, a u ostalim, manje bogatim područjima obično se plaćao jedan dinar, kao što se vidi u obračunu kod uvođenja glavarine 642. godine na području Tiflisa (današnjeg Tbilisija, glavnoga grada Gruzije).

"U ime Boga, milostivog i samilosnog. Ovo je pismo Habiba ibn Maslama stanovnicima Tiflisa, u zemlji Hurmuz, kojim se pruža sigurnost vama, vašoj djeci, vašim obiteljima, vašim samostanima, vašim crkvama, vašoj vjeri i vašim molbama uz uvjet da prihvatite džizju u iznosu od jednog dinara po kućanstvu. Ne smijete spajati

odvojena kućanstva u želji za smanjivanjem džizje koju plaćate, niti mi smijemo odvajati ono što je zajedno u nastojanju da povećamo prikupljeni iznos džizje. Drugim riječima: kod vas nema izbjegavanja poreza, a kod nas nema poreznog ugnjetavanja" (Uboyd 1974: 239–240).

Kada su muslimani krenuli prema Perziji, vođa arapskih snaga poslao je poruku Perzijancima da biraju između smrti i glavarine. Za većinu Perzijanaca tražena glavarina bila je manji teret nego postojeći porezi. Tomu su se protivili samo oni na vlasti jer su plaćali vrlo mali porez. Stoljeće poslije, dok su muslimani čistili preostala perzijska uporišta, zauzeto je čvršće stajalište. U to je doba velik dio muslimanskog naroda bio diskriminiran zbog vjerskih uvjerenja. Muslimanski osvajači potrudili su se ispraviti to stanje. Ovako je izgledao izvještaj o uvođenju glavarine 739. godine u nekom perzijskom gradu:

"Zapravo, Bahramsiz (perzijski kralj) običavao je davati ustupke Magiansu. Davao im je povlastice i štutio ih, a njihov porezni teret prebacio na muslimane. Gregorijev sin Ashbdad davao je ustupke kršćanima, dok je židov Akvita činio istu stvar sa židovima. Ali ja dajem prednost muslimanima, štitiću ih i davati im ustupke, a njihove ću terete prebaciti na mnogobošce. Sljedećeg petka došlo mu je 30.000 muslimana koji su plaćali džizju i 80.000 mnogobožaca koji su od nje bili oslobođeni. On im ju je nametnuo, a muslimane oslobodio. Tada je organizirao harač, nametnuo ga gdje treba i razrezao u skladu sa sporazumom o primirju" (Al-Tahari 1974: 133).

Napomena o povlaštenom položaju židova u pogledu izuzimanja od oporezivanja vjerojatno se odnosi na židovsko hazarsko kraljevstvo (sjeverno od Perzije), osnovano u to doba. U njemu su također oporezivali nevjernike (kršćane i muslimane). Takvo je ponašanje prihvatila i zapadna civilizacija i trajalo je tisuću godina. Pri prikupljanju prihoda i u poticanju na promjenu vjere slično su se ponašale sve vjerske zajednice u zapadnim društvima. Porezne su metode ekonomski izumi i jednom kada neki narod otkrije novi način ostvarivanja prihoda koji je veoma učinkovit, vrlo ga brzo prihvaćaju i drugi.

Glavarina u Perziji bitno se razlikovala od glavarine u Egiptu, možda i stoga što se egipatsko gospodarstvo temeljilo na poljoprivredi i zemlji, te je porez na zemlju bio najvažniji izvor oporezivanja. Perzija je zemlja trgovaca, pa su najveći porezi bili na trgovinu. Glavarina je u Perziji bila određena tako da se najvećim dijelom odnosila na trgovinu. Trgovci su plaćali godišnju glavarinu u iznosu od deset posto vrijednosti svojih zaliha. Porez su plaćali i seljaci i obrtnici, s time da se u obzir uzimala platna sposobnost poreznog obveznika. Postojale su najniže stope za siromašne i najveći utvrđeni iznos za bogate, s tim da je bogatim trgovcima bilo omogućeno da plate najveći iznos, čime bi izbjegli podrobniju provjeru i razrez poreza.

Muslimani su preuzeli perzijski običaj zapisivanja potvrde o primitku poreza trajnim crnilom na vratu poreznog obveznika. Židovski povjesničar smatra da je taj običaj ponižavajući, što je stvarno i bio, ali je imao nekoliko dobrih svojstava. Potvrda o primitku napisana trajnim crnilom na vratu poreznog

obveznika bila je izuzetan porezni zapis koji je osiguravao porezne obveznike od dvostrukog plaćanja i bio potvrda za sigurno putovanje. Gubitak ili zametanje porezne potvrde mogli su stvoriti velike probleme. Arheolozi su pronašli pismo nesretnog židova koji je bio ugušen jer je izgubio potvrdu o plaćenom porezu. Pismo je ustvari njegova molba obitelji da mu pošalje drugu potvrdu kako bi se mogao vratiti kući. Potvrda o plaćenom porezu bila je putovnica za nevjernike u islamskom svijetu. Putovanje bez nje moglo je značiti veliku opasnost.

Nema sumnje da su nakon prvih stotinu godina islamske vladavine porez na zemlju plaćali svi, bez iznimke. Masovni prelazak lokalnog stanovništva na islam doveo je do manjeg broja poreznih obveznika

Priča o osvajanju Iraka otkriva nepostojanje reda i dosljednosti u obračunu glavarine. Kada su došli u Irak, muslimani su napali grad u kojemu je bila palača rimskoga guvernera, a ostale su gradove zanemarili. Mudro su prosudili da će im, ako osvoje glavni grad i otjeraju rimsku vlast, u ruke pasti cijela zemlja. Opolikli su grad i jedne su noći rimski guverner i njegovi pomoćnici pobjegli u brda. Ostalo je samo lokalno arapsko stanovništvo. U pregovorima o mirovnim sporazumima s preostalim Arapima muslimani su bili vrlo blagi. Najprije su im ponudili sporazum prema kojemu porez neće biti veći od onoga što mogu platiti. Lokalni Arapi nisu bili spremni prihvatiti tako nesiguran porezni sustav. Stari zapisi navode: "Ljudi u gradu znali su da imaju u vlasništvu imovinu i dohodak koji će nestati ako pristanu plaćati prema svojim sposobnostima. Tako su odbili bilo što drugo osim točno utvrđenog iznosa" (Yusuf 1974: 230).

Kada je vidio njihovu odlučnost i snagu njihove obrane, muslimanski je zapovjednik prihvatio te uvjete i grad je potpao pod islamsku vlast. Drugi dijelovi Iraka koji su graničili s Perzijom pregovarali su na različite načine. Kada je zemlja prvi put pala u muslimanske ruke, utvrđena je glavarina u iznosu od jednog dinara, uz davanje određene količine žita, ulja i vina. Kasniji muslimanski upravitelji bili su veoma zadovoljni lakoćom kojom su se mogli bogatiti oporezivanjem, pa su znatno povećali poreze. Navodimo kako su to činili od 637. do 642. godine:

"Kad bi otkrili da su neki porezi nedovoljni, izbrojili bi stanovništvo. Pretpostavljajući da svatko radi svojim rukama, procijenili bi njegova godišnja primanja, umanjili za ono što potroši na hranu, stanovanje i odjeću te neradne dane u godini i izračunali da svakom ostaju četiri dinara. Onda bi se odredila glavarina, i to prema svima na jednak način. (...) Zatim bi se obračunao porez na zemlju ovisno o njezinoj udaljenosti. Određen je jedan dinar na 100 jaribs (nešto manje od hektara) obradivog zemljišta ako je ono

bilo blizu i isti iznos na 200 jaribs udaljenog zemljišta. Isti se iznos plaćao na 100 mladica maslina koje su bile blizu, odnosno 200 maslina koje su bile udaljene. Udaljenim se smatralo ono što je tražilo dan ili više hoda, a bliskim ono za što je trebalo manje od dana hoda. Sirija i Mosul bili su oporezivani na isti način" (Yusuf 1974: 231–232).

Nešto kasnije bio je utvrđen progresivni porez u Siriji i Egiptu. Plaćalo se četiri, dva i jedan dinar, ovisno o platnoj sposobnosti poreznog obveznika. Taj sustav od tri iznosa trajao je više od 500 godina. Od vremena do vremena iznosi su se mijenjali, ali su ostali u istom odnosu. U tim područjima porez se razrezivao na sve muškarce starije od 15 godina. Postojale su iznimke za državne službenike u upravi, vojnike, svećenike, pustinjake, bolesne i vjerojatno za svakoga tko se našao u nevolji.

Teško je dati opću ocjenu o porezu na zemlju. Neki stručnjaci navode kako je taj porezni oblik, poput glavarine, bio ukinut za one koji su prihvatili islam i da riječi ne odgovaraju stvarnom značenju. Nema sumnje da su nakon prvih stotinu godina islamske vladavine porez na zemlju plaćali svi, bez iznimke. Masovni prelazak lokalnog stanovništva na islam doveo je do manjeg broja poreznih obveznika. Porezi koje su plaćali siromašni muslimani i desetina nisu bili dovoljni za potrebe Carstva. Pohlepa sultana i kalifa zahtijevala je da se iskoriste svi mogući izvori prihoda, tako da je ukinuto vjersko porezno izuzeće, a seljaci su ponovno morali plaćati porez na zemlju. Visoki porezi postali su uobičajeni u islamskim državama, a doba blagosti u oporezivanju postalo je samo sjećanje.

Islamski je svijet dosegao svoje granice kada je osvojio Španjolsku. Pirinejski lanac bio je prepreka koju nije mogao svladati. Povjesničari navode da su planine bile suviše moćne. Lako je moguće da problem uopće nije bio u planinama. Islamski imperijalizam zaglibio je u Španjolskoj jer je tu porezni sustav postao najlošiji. Staro izvješće o ostvarenju državnih prihoda pokazuje uzroke propasti islama u Španjolskoj. Ja'far ibn Yabud reče:

"Porez na zemlju najvažniji je stup carstva. Koliko je velik postao opravdano, a koliko zbog prisile? Onaj tko oporezuje svoje podanike više od njihovih mogućnosti je poput nekog tko stavlja na krov zemlju iz temelja svoje kuće. Tko ima običaj rezati štapove koji drže njegov šator, oslabit će šator i on će se srušiti. Ako postanu slabi, poljodjelci više ne mogu obrađivati zemlju i napuštaju je. Kada je zemlja zapostavljena, prinosi su manji i porez se smanjuje. To vodi slabljenju vojske, a kada je vojska slaba, neprijatelj osvaja carstvo. Čuo sam od nekih starih španjolskih vojnika i drugih ljudi da su muslimani bili nadmoćniji nad neprijateljem i da su neprijatelji bili slabiji sve dok je ponašanje prema seljcima koji plaćaju porez bilo blago (...) zemlja je podijeljena i dodijeljena vojsci u obliku 'iqta. Oni su se njome koristili i blago se ponašali prema seljcima i brinuli se za njih kao što se trgovac brine za svoju robu. Zemlja je procvatila, novca je bilo uobilju, vojska je dobivala opremu, hranu i oružje i više nego što joj je trebalo. Tako bijaše sve dok u svojim zadnjim danima Ibn Abi Amir nije utvrdio točan iznos novca za vojsku, silom ga uzeo i poslao skupljače poreza po zemlji da ga skupe. Oni

su uništili podređene pronevjerivši njihov novac i iscrpivši ih, tako da su podređeni pobjegli i nisu obrađivali zemlju. Prikupili su manje novca za sultana, pa su vojske oslabile, a jaki je neprijatelj napao muslimanske zemlje i osvojio mnoge od njih. Muslimani su postali podređeni, a neprijatelj nadređen" (Adams 2006: 139).

U tom se izvješću objašnjava zašto je islamski imperijalizam propao na zapadu. Izvješće je napisano prije tisuću godina i suvremeni navodi o planinama kao nesavladivoj prepreci ne uklapaju se u objašnjenje. Muslimanski se imperijalistički stroj pokvario i postao ugnjetavački te je onemogućio daljnje širenje islama. Drugi uzrok španjolskog nezadovoljstva muslimanskim porezima vjerojatno je bilo uvođenje petpostotne trošarine (akcize), pretpostavlja se prve u svijetu. Na nesreću, danas nije poznato gotovo ništa o uvođenju tog poreza, koji je nekoliko stoljeća poslije bio općeprihvaćen u španjolskom kraljevstvu.

Glavni duhovni i svjetovni vođa islama bio je kalif, Muhamedov nasljednik i istočnjački despot. Muhamed nije imao na umu takvo ponašanje dok je propovijedao jednostavnu strogu vjeru s porukom o općem bratstvu. Kalifi i sultani teško su bili braća običnim Arapima. Kalifi su razvili sklonost raskoši – veličanstvenim dvorovima, golemim haremima, zlatnim pokrivačima, srebru i draguljima. Bogatstvo od lako provedenog oporezivanja pokvarilo ih je više nego što se može i zamisliti. U svojoj strasti za bogaćenjem kalifi su napravili sudbonosan korak opunomoćivanjem lokalnih vladara (sultana) i generala za prikupljanje poreza, koji su kalifu davali 20 posto, a preostalih 80 posto ostavljali sebi. Želja za pretjeranim luksuzom, osim kalifa, zahvatila je i lokalne porezne moćnike. S vremenom su izgradili dvorce i prikupili bogatstvo koje se moglo uspoređivati s kalifovim.

Porezni sustav bio je prva sudbonosna pogreška u strukturi islamskog carstva. Nedostatak nadzora nad oporezivanjem pretvorio je kalife u duhovna bića s malo stvarne svjetovne moći. Bez učinkovita nadzora lokalni su sultani zadržavali većinu novca od prikupljenog poreza za svoja osobna razmetanja, a kalifov je predviđeni dio od 20 posto vjerojatno bio manji od pet posto. Druga sudbonosna pogreška u islamskom svijetu bila je pokvarenost nastala zbog prevelikog bogatstva steče-

Osmansko Carstvo u svojoj je biti bilo velika vojna organizacija koju su zanimala samo nova osvajanja te je njezin upravni sustav bio oblikovan za osiguravanje ljudstva za vojsku i novca za njezino plaćanje

nog ubiranjem poreza. Budući da su pohlepni sultani zahtijevali sve više poreza od svojih podređenih, a pridružili su im se i lokalni moćnici koji su okrutno mučili podređeno stanovništvo, podjednako muslimane i one drugih vjera, nezadovoljstvo se

širilo cijelim Carstvom. U poreznom sustavu nastala je jednakost, ali ne jednakost pravednosti prema svima, već jednako ugnjetavanje svih.

U Egiptu je lokalni sultan pokušao povećati porez za pet posto i time izazvao veliko nezadovoljstvo. Na njegov zahtjev za većim porezima neki mu je smjeli savjetnik odgovorio da sultan ne bi trebao tražiti više poreza od ljudi kada "sultanova žena na dan sinovljeva obrezivanja nosi haljinu vrijednu 30 000 dinara, a to je samo jedna haljina i samo jedna žena" (Lewis 1970: 114). Na početku je dinar bio zlatni novac koji je imao veliku vrijednost u islamskom svijetu. Glavarina u iznosu od jednog dinara nije bila mala, tako da je haljina od 30 000 dinara morala poslužiti za nadmetanje s raskošnom odjećom najbogatijih europskih vladara i rimskih careva. U daljnjem tekstu pozornost posvećujemo porezima u Otomanskom Carstvu.

Porezi u Otomanskom Carstvu i stanje u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

Osmansko Carstvo u svojoj je biti bilo velika vojna organizacija koju su zanimala samo nova osvajanja te je njezin upravni sustav bio oblikovan za osiguravanje ljudstva za vojsku i novca za njezino plaćanje. Ovaj upravni sustav bio je vrlo savjesno i učinkovito organiziran, najprije kroz precizne porezne registre stanovništva. Nakon turskih osvajačkih ratova u 15. i 16. stoljeću većina stanovništva u Bosni, Lici, Slavoniji i Dalmaciji završila je pod turskom vlašću. Jedan dio katoličkog pučanstva iselio se još tijekom turskih osvajanja bježeći pred neprijateljem, a veliki se dio zbog turskog jarma i gospodarskih neprilika iselio tijekom turske vladavine.

Porezi i dažbine bili su podijeljeni u dvije vrste. U prvu vrstu spadale su fiskalne obaveze određene šerijatom – vjerskim zakonom islama, a u drugu one koje je odredila država. Fiskalne obaveze bile su zemljišni porez i glavarina, zajedničkim imenom harač. Iznosi harača bili su stalno u porastu, što je nailazilo na otpor i izazvalo brojne nemire i opće nezadovoljstvo. Svi porezi nazivali su se jednim imenom – *resumi urfije*. Tu su spadali porezi na stoku, razne trgovačke takse i takse od državnih monopola. Državni monopoli bili su proizvodnja i promet soli, riže, voska, svijetla, sapuna i drvene građe te iskorištavanje rudnika.

Osmanska vlast u početku je bila sasvim podnošljiva i tolerantna. Na taj su način Osmanlije željeli izbjeći moguće nemire u trenutku dok su osvajanja još trajala i ujedno izvući što više prihoda. Porezna i carinska politika koju je provodila turska vlast brzo se pokazala kao jedan od bitnih razloga za prelazak domaćeg kršćanskog stanovništva na islam. Kršćani koji su se islamizirali izjednačavali su se s muslimanskim stanovništvom, a njihove su se porezne obveze smanjile za polovicu. Tako carinska uredba iz Sarajeva 1530. godine svjedoči da su carine za kršćane bile šest puta veće negoli za muslimane. Ovakve poticajne mjere navele su velik broj kršćana na promjenu vjere. Drugi veliki razlog koji je pripomogao širenju islama bio je povlašten pravni status muslimana. Naime, ne samo da iskazi kršćana protiv muslimana nisu bili pravovaljani već kršćani protiv muslimana uopće nisu mogli podići tužbu. Tako se u Bosni očitovao snažan prijelaz lokalnog stanovništva na islam, a da istodobno nije bilo masovnog doseljavanja osmanlijskih

Turaka ili nekog drugog nedomicilnog stanovništva koje bi značajnije promijenilo demografsku sliku lokalnog stanovništva. Tek nakon Velikog rata 1699. u Bosnu je stiglo oko 130 000 muslimanskih izbjeglica. To je bilo tim značajnije što je istovremeno došlo i do masovnog iseljavanja katoličkog stanovništva koje se bojalo turske osvete.

Temelj Osmanskog Carstva bile su nagrade i nadarbine (davanje u vlasništvo posjeda i kuća), a zaslužnim vojnicima dodjeljivala se zemlja koju su uživali do opoziva

Prvi porezni registar Osmansko Carstvo utemeljilo je u Bosni već 1468. godine. Prema tom izvoru, u prvih pet godina otomanske vlasti na islam nije prešao veliki broj stanovnika, a po poreznom registru iz 1520. godine broj muslimana prešao je 45 % ukupnog broja stanovnika. Prema poreznom registru iz 1624. godine u Bosni je živjelo oko 150 000 stanovnika katolika, oko 75 000 pravoslavaca i čak 450 000 muslimana. Tako je glavni proces prelaska stanovnika na islam trajao punih 150 godina.

Na vrhuncu svoje moći Osmansko Carstvo imalo je 29 provincija i više država, kao što su Dubrovnik, Vlaška, Moldavska, Krimski kaganat i Transilvanija, koje su se zaklele na vjernost Porti. Carstvo je doseglo vrhunac pod vlašću Sulejmana I. (1520. – 1566.), koji je velikim brojem vojnih pohoda proširio Carstvo na zapad, istok i jugoistok. Nakon Sulejmana Veličanstvenog Carstvo se više nije širilo, a najvažnija zadaća postaje obrana postojećeg teritorija. Temelj Osmanskog Carstva bile su nagrade i nadarbine (davanje u vlasništvo posjeda i kuća), a zaslužnim vojnicima dodjeljivala se zemlja koju su uživali do opoziva. Kako se Carstvo više nije prostorno širilo, postajali su sve veći apetiti snažne birokracije i janjičara koji su bili posebno brojni i organizirani te je smanjena veličina poljoprivrednih posjeda, što je izazivalo nezadovoljstvo i pojačanje pritiska moćnika.

Otomansko Carstvo u vrijeme svojega uspona kao uređena država imalo je razmjerno mali porezni teret i dok se prostorno širilo, tek je izuzetno uvodilo poreze. Porezi u gotovini što ih je skupljala središnja vlast, poznati pod nazivom *avariz*, nekad tek izvanredne mjere, sada su postali uobičajeni. Zaustavljanjem teritorijalnog širenja i povećanjem poreznog tereta, kao i širenjem korupcije pri dodjeli prava i/ili položaja, Carstvo se pretvaralo u drugorazrednu silu. Tako su bogati postajali bogatijima i imali svu vlast, a siromašni siromašnjima koji se nisu libili bježati sa zemlje da bi preživjeli, odnosno da bi postali drumski razbojnici i tako ostvarili preraspodjelu bogatstva. Korupcija se nadalje povećala, a pojačalo se nepostojanje reda i nepoštivanje zakona. U Bosni su ipak prilike bile nešto sređenije nego na susjednom otomanskom teritoriju u Srbiji, gdje su seljaci bježali s posjeda i odmetali se u hajduke.

Povijest naših krajeva, posebice Bosne, u 17. i 18. stoljeću isprekidali su i zasjenili veliki ratovi. I kao što je Otomansko Carstvo izraslo na ratu, tako su i samo ratovanje i društvene broj 25 - ožujak 2016.

promjene što ih je ono izazvalo pridonijeli propasti Carstva. Najmanje svaki drugi naraštaj sudjelovao je u velikim ratovima. Nakon rata s Habsburgovcima od 1593. do 1606. godine Bosna je ostala financijski iscijeđena i vojno iscrpljena. Slijedilo je nekoliko desetljeća oporavljanja. Razdoblje između 1615. i 1625. godine obilježile su velika devalvacija nacionalne valute i inflacija u cijelom Otomanskom Carstvu. Početkom 1640-ih Turci su započeli dugogodišnji rat s Mlečanima, koji je okončan tek 1669. godine. To je uključivalo česte vojne i pljačkaške upade s mletačkog teritorija na dalmatinskoj obali, a bilo je i nekoliko teških okršaja mletačkih i bosanskih oružanih snaga. Godine 1645. jedna cijela bosanska armija prodrila je u Dalmaciju, ali nije uspjela osvojiti mnogo teritorija. Taj je dugotrajni rat silno opteretio Bosnu, stvorio gospodarsku i političku nesigurnost, uvjetovao nova povećanja poreza i izazvao inflaciju u cijelom Carstvu.

U 17. stoljeću staro feudalno konjaništvo postajalo je zastarjelo u vojnom smislu. Mnogo su važniji postali pješaci naoružani modernim oružjem i artiljerija. Razvila se regularna plaćena vojska za koju novačenje s pomoću *devşirme* (odnosno devşirma ili danka u krvi poznatog kao janjičarenje) više nije bilo potrebno. Taj je sustav inače ukinut u prvoj polovici 17. stoljeća, a Malcolm (2011: 61–62) procjenjuje kako je s Balkana kroz njega prošlo najmanje 200 tisuća dječaka. Ali i nadalje su bili potrebni novčani prihodi središnjoj vlasti za plaćanje vojske, a to je značilo da je trebalo preuzimati ispražnjene feudalne timarske posjede i pretvarati ih u stanovit spoj privatnih posjeda i prodavanja pojedincima prava na ubiranje poreza. Te su promjene preobrazile narav otomanskog društva. Samostalni ubirači poreza povećali su poreze, a Istanbul je izmislio cijeli niz novih nameta, osiromašujući time stanovništvo i izazivajući njegovu ljutnju i česte nemire.

Zaustavljanjem teritorijalnog širenja i povećanjem poreznog tereta, kao i širenjem korupcije pri dodjeli prava i/ili položaja, Carstvo se pretvaralo u drugorazrednu silu. Tako su bogati postajali bogatijima i imali svu vlast, a siromašni siromašnjima koji se nisu libili bježati sa zemlje da bi preživjeli, odnosno da bi postali drumski razbojnici i tako ostvarili preraspodjelu bogatstva

Ozbiljnija pobuna protiv nezakonitog oporezivanja izbila je 1636. godine u Sarajevu. Sultan Murat IV. svojim *fermanom* (naredbom) zapovjedio je da se od svake kuće uzima izvanredni danak, *bedeli-šajka*. Sarajlije su dopuštenjem (*muafnamom*)

prema muslimanskom kalendaru od 14. rebiul-ahira 980. godine, odnosno 1572. godine poslije Krista, bili izuzeti od nekih izvanrednih nameta. Stoga su se pobunili i tom prilikom istaknuli načelo: "Ovakvog danku mi nismo nikada davali, pa

Posebno je zanimljiv slučaj Dubrovačke Republike, koja je brojnim sponama bila tradicionalno povezana s Osmanskim Carstvom. Povjesničari s pravom dužnu pozornost posvećuju mjestu i ulozi Osmanskog Carstva u održavanju Republike

ako ga budemo sada platili, postat će običaj." Tada su seljaci sarajevskog područja (*kadiluka*) ustali protiv ubiranja spomenutog nameta te razorili i opljačkali sarajevsku sudnicu (*mehćemu*) i ubili jednog sudskog izvršitelja (*muhzira*). *Defterdar*, visoki državni činovnik koji se brinuo o upravnom registru s različitim podacima o ljudima, naseljima, zemljištima, imovnom stanju pojedinaca i obitelji, u strahu je pobjegao i s mukom spasio glavu, a *kadija* (sudac) se sakrio. Poslije tog događaja smijenjeni su sarajevski *kadija* i *defterdar*. Otpor stanovništva sarajevskog *kadiluka* (sudsko i upravno područje) nije izbio samo kao jedan trenutačni bunt jer je narod već duže vrijeme pružao otpor ubiranju *bedeli-šajke*.

Ujedno je bosanska provincija (*ejalet*) morala snositi teret povećanih poreza kojima su se financirali ratovi na drugim stranama. Godine 1745., kada se Hekim-oglu Ali-paša vratio na položaj namjesnika Bosne, ogorčenje na povećane namete bilo je toliko da je bio prisiljen na šest mjeseci povući se iz Bosne. Kada se vratio 1747. godine, ponovno su izbili nemiri prvo u Tešnju, a kasnije i u Sarajevu, pa se sljedeće godine povukao u Grčku. Nakon velike pobune u Mostaru 1748. godine, u kojoj su sudjelovali čak i janjičari, slijedile su u idućih nekoliko godina i druge pobune zbog velikih nameta. I muslimanski seljaci bunili su se zbog promjena u sustavu zakupa zemlje. Pobunu su izazvale i zloupotrebe koje su u oporezivanju činili bosanski veziri i tijela lokalne vlasti (*kadije, ajani, kapetani* i dr.).

Napokon je novi namjesnik u Bosni, Mehmed-paša Kukačević, primio od sultana *ferman* u kojem je stajala samo jedna rečenica – potrebno je ponovno osvojiti Bosnu. Namjesnik je postupio bešćutno i djelotvorno. U Bosni je uspostavio mir, iako je Mostar bio i dalje središte nezadovoljstva i otpora. Godine 1768. paša je morao poslati jaku vojsku na Mostar da ga pokori. Međutim, za razliku od nekih ranijih masovnih pobuna, ovaj je otpor potjecao od viđenih muslimana koji su nastojali zaštititi svoje porezne olakšice. Bosna je inače cijelo vrijeme vladavine od Osmanskog Carstva imala povlašten status u odnosu na sve druge zemlje koje su bile u sastavu Carstva. Bošnjačka feudalna

gospoda nisu samo zadržavala svoje posjede, nego su i unutar svojih porodica imala pravo i na njihovo nasljeđivanje.

Posebno je zanimljiv slučaj Dubrovačke Republike, koja je brojnim sponama bila tradicionalno povezana s Osmanskim Carstvom. Povjesničari s pravom dužnu pozornost posvećuju mjestu i ulozi Osmanskog Carstva u održavanju Republike. Naime, od druge polovice 15. stoljeća pa sve do 1804. godine Dubrovačka Republika Osmanskom Carstvu plaćala je godišnji, a od 18. stoljeća trogodišnji tribut. Zauzvrat su njezini trgovci imali pravo slobodnog poslovanja na teritoriju cijele osmanske države i bili zaštićeni kao i svi drugi sultanovi podanici. Isto su tako u više navrata osmanski sultani pokazivali zainteresiranost za "svoje vjerne haračare" kada bi druge zemlje ugrozile Dubrovačku Republiku i njezine interese. Sve su to radili u zakonitim okvirima jer su Republiku sv. Vlaha gledali kao dio svojeg imperija.

Zaključak

Oporezivanje kao poticaj za promjenu vjere dosada je zanemaren aspekt muslimanske povijesti i možda ključ nevjerovatnog širenja islama. Muslimanska porezna politika bila je najvažnije sredstvo uvjeravanja koje je religijski svijet ikada poznavao. Kršćanski pisci utjecali su na suvremene povjesničare i objašnjavali jačanje islama kao posljedicu pogrešnog razumijevanja islamske smrtne kazne za nevjernike (a to su koristili i kao opravdanje za slabljenje kršćanstva). Istraživači danas spoznaju da to nije prava istina:

"Pritisak na njih da prihvate novu vjeru nije dolazio od 'mača' kao što su to tvrdili kršćanski polemičari, nego prije od riznice: kršćani i židovi plaćali su poseban porez kojeg su muslimani bili oslobođeni" (Ruthven 1991: 97).

Većina onih koji su promijenili vjeru u to doba bili su kršćani. Mnogi su bili nepismeni i nije se moglo očekivati da će čitati i razumjeti Kur'an, ali nitko od njih nije bio toliko nepismen da nije mogao shvatiti da muslimani ne plaćaju porez, ali da ga, uz glavarinu, plaćaju nevjernici. Kršćanstvo je uvelike nestalo iz

Oporezivanje kao poticaj za promjenu vjere dosada je zanemaren aspekt muslimanske povijesti i možda ključ nevjerovatnog širenja islama

islamskog svijeta. Nakon nekoliko stoljeća svih tih promjena i muslimani i nevjernici podjednako su se našli uhvaćeni u poreznom stisku pohlepnih sultana. Godišnji teret od jednog zlatnog dinara brzo se povećao na četiri. Neki muslimanski čelnik tvrdio je da bi za Carstvo dobar porez na imovinu iznosio dvije trećine vrijednosti svih dobara kršćana i židova. Na kraju su svakoga pogodili dvadesetpetpostotni porez na žetvu i podjednako visoki porez na imovinu. Kako su porezi rasli i proširili se

i na muslimane, zaustavilo se širenje Carstva. To sigurno nije slučajnost.

Zaključno, možemo podsjetiti kako je u Otomanskom Carstvu živjelo i preživjelo mnogo kršćana, pri čemu je u doba prosperiteta Carstva porezni teret bio razmjerno manji nego u drugim europskim zemljama. Porez je ujedno bio predvidiv. Mango (2011: 26) navodi slučaj Gabriela Ariéa koji je došao u posjet Izmiru te se začudio tamošnjem ozračju slobode:

"Gotovo se ne osjeća da država uopće postoji (...). Ovdashnju policiju koja ne zlostavlja narod, umjerene poreze i ne veoma teške građanske dužnosti trebali bi cijeniti sultanovi nemuslimanski podanici."

Slabljenjem Carstva porezni se teret sve više povećavao, a i pogoršalo se upravljanje javnim dobrom (*idare-yi maslahat*). Osim velikog porasta poreznih stopa i proširenja porezne osnove (jer su svi postali porezni obveznici), postupci prikupljanja i načini na koji se to ostvarivalo postajali su sve više ugnjetavački. Džizja se prikupljala na način koji je bio uvredljiv za židove i kršćane. U Egiptu je nađen papirus na kojem piše da se nevjernici, kada plaćaju porez, trebaju pognuti pred poreznikom koji ih pritom treba udariti po vratu, a čuvar koji stoji pokraj njih "treba ih grubo odgurnuti". Ne treba čuditi da se narušavanjem poreznog sustava i ugnjetavanjem pri oporezivanju nekada moćno Otomansko Carstvo početkom 20. stoljeća pretvorilo u bolesnika na Bosporu.

Literatura

- Adams, C. (2006). *Za dobro i zlo: utjecaj poreza na kretanje civilizacije*. Zagreb: Institut za javne financije.
- Al-Tahari (1987). On Collecting Taxes. U: Lewis, B. (ur.). *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*. Sv. 2. Oxford i New York: Oxford University Press, str. 133–134.
- Dennett, D. C. (1950). *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Lewis, B. (1970). The Arabs in Eclipse. U: Cipolla, C. M. (ur.). *Economic Decline of Empires*. London: Methuen, str. 102–120.
- Malcolm, N. (2011). *Povijest Bosne – kratki pregled*. Zagreb i Sarajevo: Erasmus Gilda, Novi Liber, Dani.
- Mango, A. (2011). *Atatürk: biografija utemeljitelja moderne Turske*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Ruthven, M. (1991). 1001 Arabian Years. *The Wilson Quarterly*. 15 (3): 95–98.
- Shaban, M. A. (1971). *Islamic History: A New Interpretation*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Uboyd, A. (1974). Tiflis. U: Lewis, B. (ur.). *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*. Sv. 1. New York: Walker, str. 234–242.
- Yusuf, A. (1974). Advice to a Caliph. U: Lewis, B. (ur.). *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*. Sv. 1. New York: Walker, str. 151–170. ■